

Homogén katalitikus reakciók
jellegzetes lépései és
mechanizmusai.

Példák ipari homogén katalitikus
eljárásokra

A katalízis lényege, hogy a katalizátor kölcsönhatásba lép az egyik vagy mindkét reakciópartnerrel és megváltoztatja azok reaktivitását (aktiválás). Fontos lehet, hogy térben megfelelően orientálja a reaktánsokat egymáshoz. A reakció lejátszódása után a változatlan katalizátor és a termék különválnak, a katalizátor egy új katalitikus ciklusban vesz részt.

A katalitikus ciklus:

Olyan körfolyamat, mely számos elemi lépésen keresztül vezet a kiindulási anyag (szubsztrátum) terméké alakulásához és a katalitikusan aktív részecskefeleség újólagos kialakulásához.

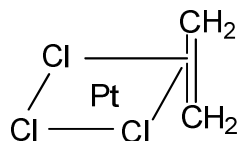
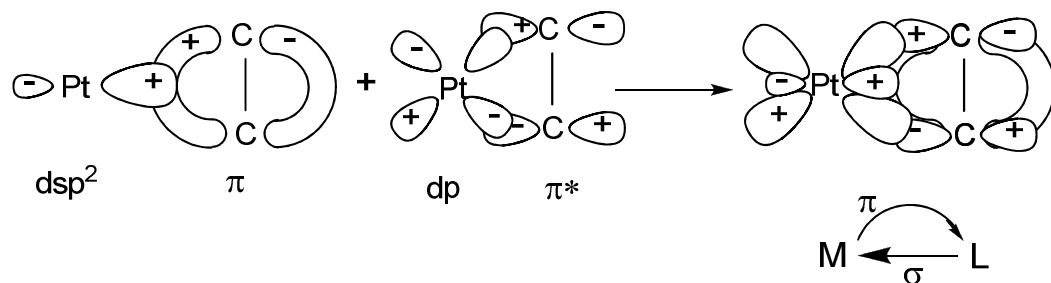
Katalitikusan aktív részecskefeleség:

Az a részecske, amely a szubsztrátummal reagál, s amely a katalitikus ciklus záró lépésében ismét kialakul.

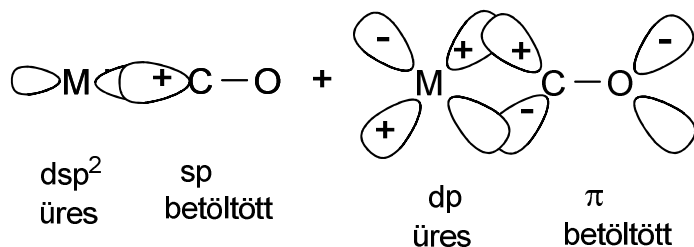
Nem szükségszerűen azonos azzal az anyagfeleséggel, melyet a reakcióelegybe adagolunk (bemérünk). Így pl. az ún. Wilkinson-féle komplex összetétele $[\text{RhCl}(\text{PPh}_3)_3]$ (PPh_3 = trifenilfoszfin), alkének hidrogénezésében azonban a $[\text{RhCl}(\text{PPh}_3)_2]$ a katalitikusan aktív részecske. Azt az anyagfeleséget, melyből a katalitikusan aktív részecske kialakul, a katalizátor *prekurzorának* nevezik.

A viszontkoordináció szerepe

1. Példa: Olefinek koordinálódása (Zeise-só, $K[PtCl_3(C_2H_4)]$)

2. Példa: CO- koordinálódás

A σ - és π -komponens hozzájárulása a kötés kialakulásához a katalitikus reakció során változhat és legtöbbször változik is.

A ligandumok egy részének azon elektronpályái, melyek a fémion pályáival átfedésbe kerülhetnek mind betöltöttek ezért csak σ -kötések jönnek létre (H_2O , NH_3).

Más esetekben a ligandumokon van olyan üres d-pálya, melyre a fémion felől viszontkoordináció történhet. Az ilyen kötéseknek σ - és π -komponense egyaránt van. Az ilyen kötésviszonyok különösen fontosak akkor, ha a fémion oxidációs állapota a katalitikus ciklus során változik (oxidatív addíció – reduktív elimináció) mert ezáltal a ligandumok stabilizálni képesek a fémion elektronban szegényebb és dúsabb állapotát egyaránt.

Ebbe a csoportba tartoznak az olefinek, a szén-monoxid, és a különféle PR_3 foszfin ligandumok.

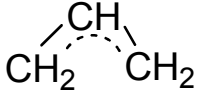

Egyes esetekben (pl. molekuláris hidrogént tartalmazó komplexek) a kötés kialakulását túlnyomó részben a viszontkoordináció teszi lehetővé.

A 18 elektron szabály

Legstabilisabbak azok a fémkomplexek, melyek külső orbitáljain 18 elektron van.

Fémion orbitálok: s, p_x , p_y , p_z + d pályák = 9 pálya

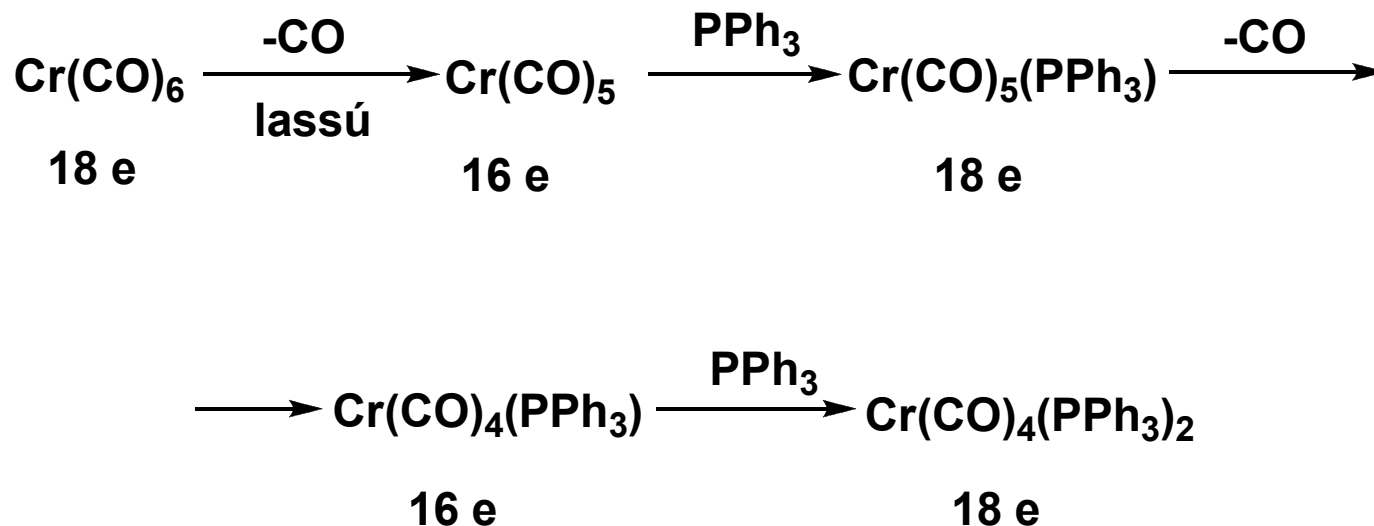
A ligandumok besorolása a kötéshez adott elektronok száma szerint (Schwartz, Labinger):

Halogenid	$X:^-$	2 elektron
Alkill	$R:^-$	2 "
Hidrid	$H:^-$	2 "
Foszfán	$R_3P:$	2 "
Karbonil	$:CO$	2 "
Allil		4 "
Cp		6 "
Benzol		6 "

Számos kivétel van, olyan stabilis komplexek, melyben az elektronok száma 18-nál kisebb:

$Ir^I Cl(CO)(PPh_3)_2$	16 elektron	(Vaska-féle komplex)
$Rh^I Cl(PPh_3)_3$	16 elektron	(Wilkinson-féle komplex)
$[Co^{II}(CN)_5]^{3-}$	17 elektron (!)	

A koordinációs szféra változása a katalízis során,
a 16/18 elektron szabály

A katalitikus ciklus lépései során a fémion oxidációs száma 16 és 18 között váltakozik.

A példaként bemutatott reakció első lépése egy CO ligandum eltávolítása, amit UV-besugárzás elősegít. Minthogy ez a teljes folyamat sebesség-meghatározó lépése, a PPh₃ koncentráció növelése nem növeli a bruttó reakció sebességét.

a./ PPh₃ nem gyorsítja a reakciót

b./ UV besugárzással a reakció gyorsítható

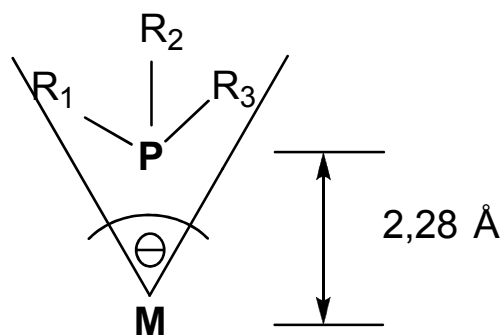
Tolman-féle paraméterek $\text{PR}_1\text{R}_2\text{R}_3$

$$n_{\text{CO}}(\text{A}_1) = 2056,1 + \sum \chi_i; i=1-3 \quad (\text{cm}^{-1})$$

sztérikus (kúpszög; Θ /deg)

R_i	χ/cm^{-1}	Θ/deg
^t Bu	0	182
ⁱ Pr	1,0	160
Bu	1,4	
Et	1,8	132
Me	2,6	118
Ph	4,3	145
OMe	7,7	107
CF_3	19,6	87
PH_3	8,3	
o-tolil		194
F	18,2	104

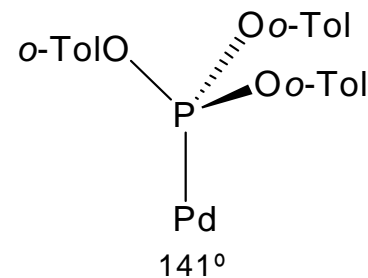
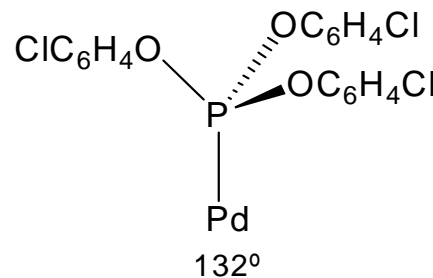
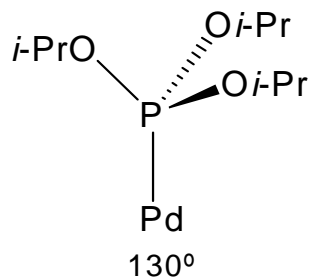
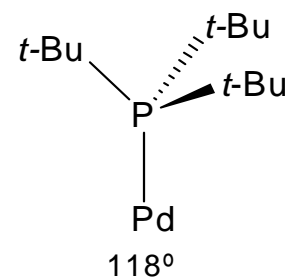
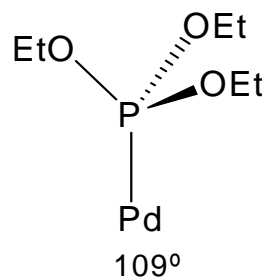
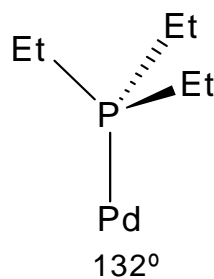
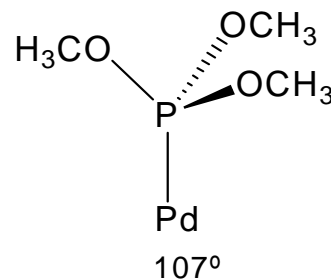
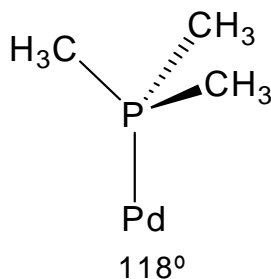
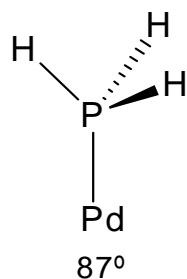
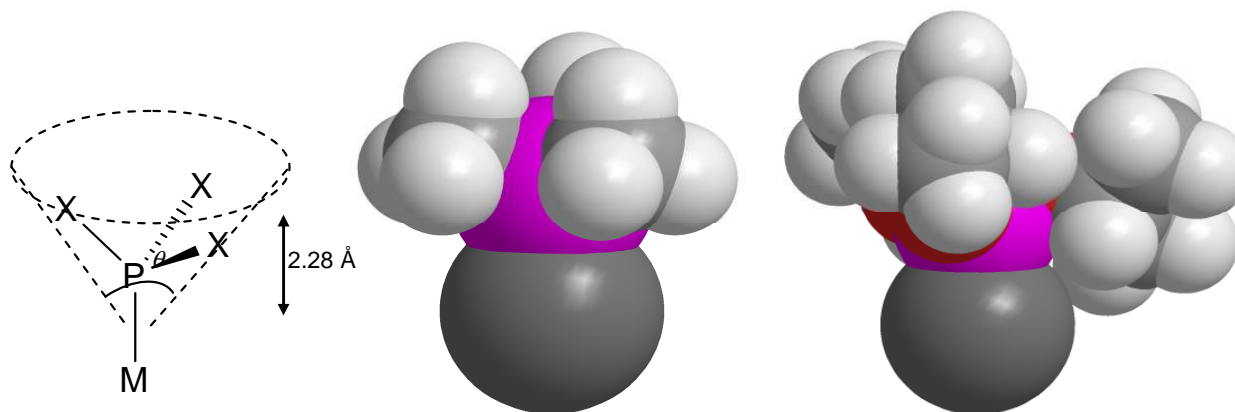
A ligandumok jellemzése

Tolman javaslatára a tercier foszfán ligandumokat egy elektronikus és egy sztérikus paraméterrel jellemezzük. A két paraméter együttesen jelzi a fémkomplexek várható stabilitását. Az elektronikus paraméter korrelál a ligandumok proton bázicitásával, a sztérikus paraméter pedig az $[\text{Ni}(\text{PR}_3)_4]$ komplexek disszociációs hajlamával. Bár a paraméterek szigorúan csak egyetlen ligandum-típusnak (a foszfánoknak) egyetlen geometriájú (síknégyzetes) komplexképzésében értelmezhetők, más esetekben is hasznosnak bizonyultak a komplexképződés ill. komplex stabilitás értelmezésére

Proton bázicitás

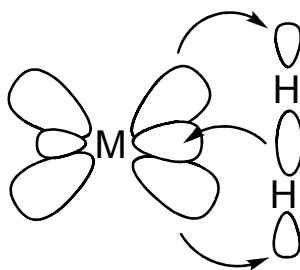
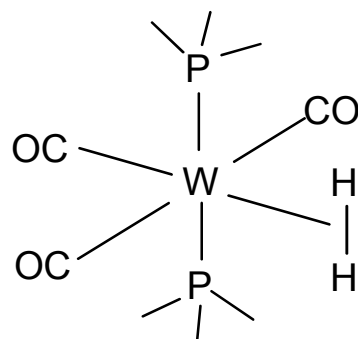
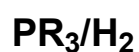
$[\text{Ni}(\text{PR}_3)_4]$ komplexek disszociációja

Tercier foszfán ligandumok Tolman-féle sztérikus paraméterei (kúpszögei).

Dihidrogén-komplexek

Felfedezés: G. Kubas, 1984

A molekuláris hidrogén komplexei (dihidrogén-komplexek) stabilitása javarészt a viszontkoordinációnak köszönhető, amit elősegít, ha a fémionhoz nagy bázicitású ligandumok (triizopropilfoszfán, triciklohexilfoszfán) koordinálódnak.

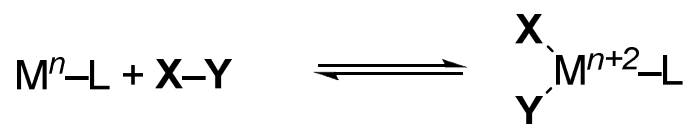
Szokás ezeket a komplexeket *nem-klasszikus* hidrideknek is nevezni, utalva arra, hogy az un. klasszikus hidridekben M-H kötések vannak. A két típust ^1H NMR sajátságai alapján lehet megkülönböztetni.

A klasszikus hidrido-komplexek rendszerint a H_2 oxidatív addíciójával képződnek. A dihidrogén-komplexek fontos szerepet játszanak a reakciómechanizmusokban olyankor, amikor a fémion oxidációs állapotának megváltozása, azaz az oxidatív addíció – reduktív elimináció nem lehetséges (pl. Ru(II)/Ru(IV), Ni(II)/Ni(IV) vizes oldatokban, stb.). Ilyenkor a $[\text{M}(\text{H}_2)]$ protondisszociációja vezet a katalízisben szerepet játszó hidrido-komplex kialakulásához: $[\text{M}(\text{H}_2)] = [\text{M}-\text{H}]^- + \text{H}^+$.

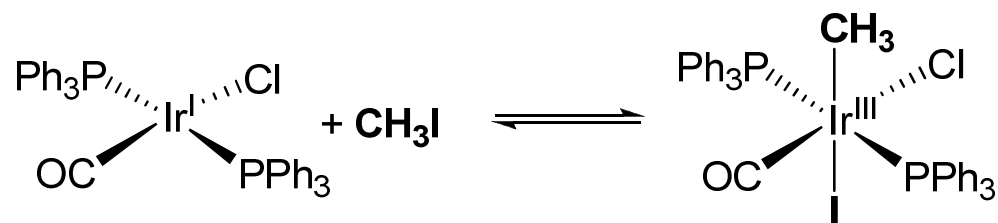

A homogén katalízis elemi lépései

Oxidatív addíció:

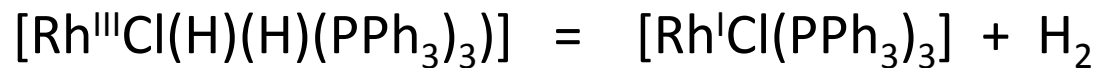

Az oxidatív addíció és a redukzív elimináció a komplexkatalizált folyamatok gyakori lépései. Ezek során a katalizátor központi fémionjának oxidációs száma +2 ill. -2 egységgel változik.

Vaska komplex

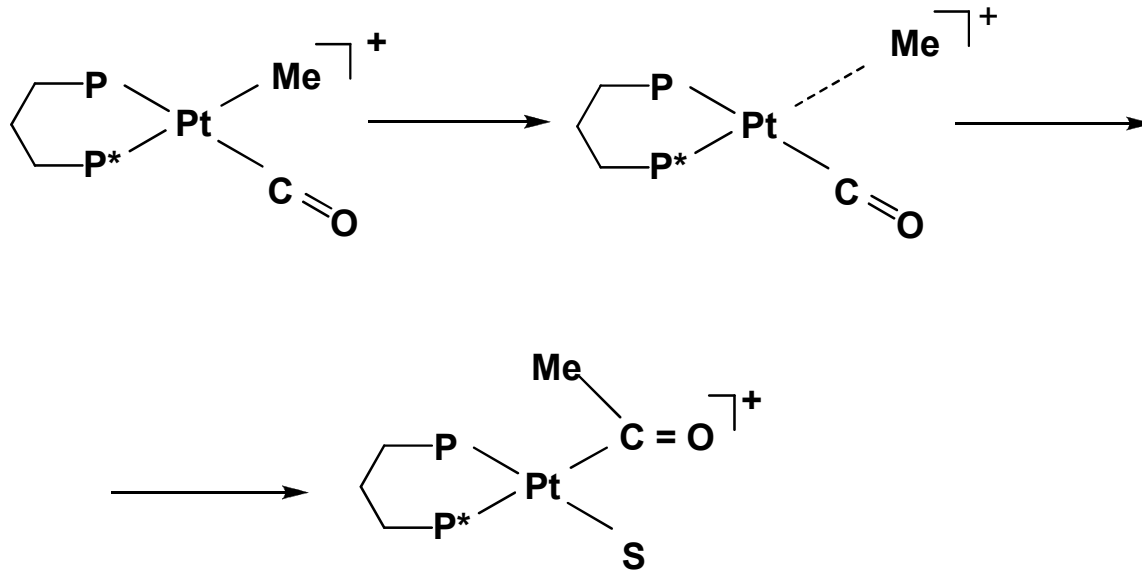
Redukatív elimináció:

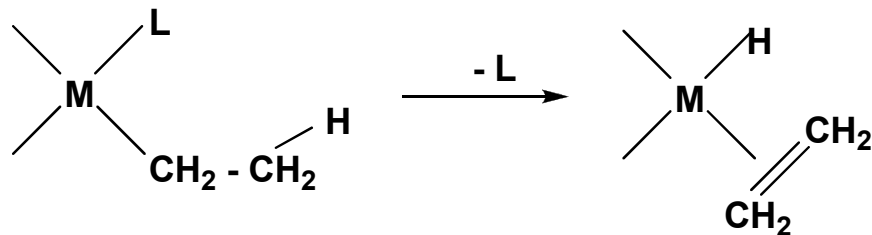
A homogén katalízis elemi lépései

- Szabad koordinációs hely kialakítása
  - disszociatív
  - asszociatív

- Beékelődés és ligandum-vándorlás

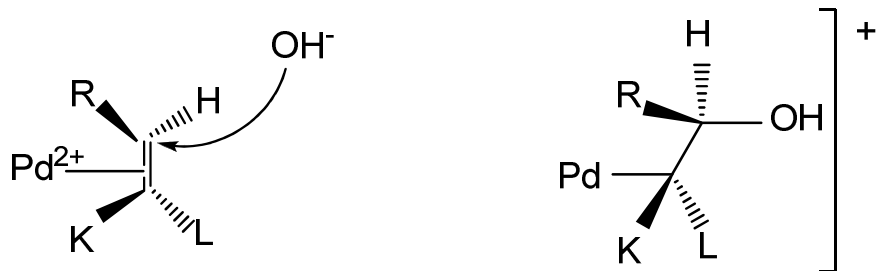

- β -elimináció

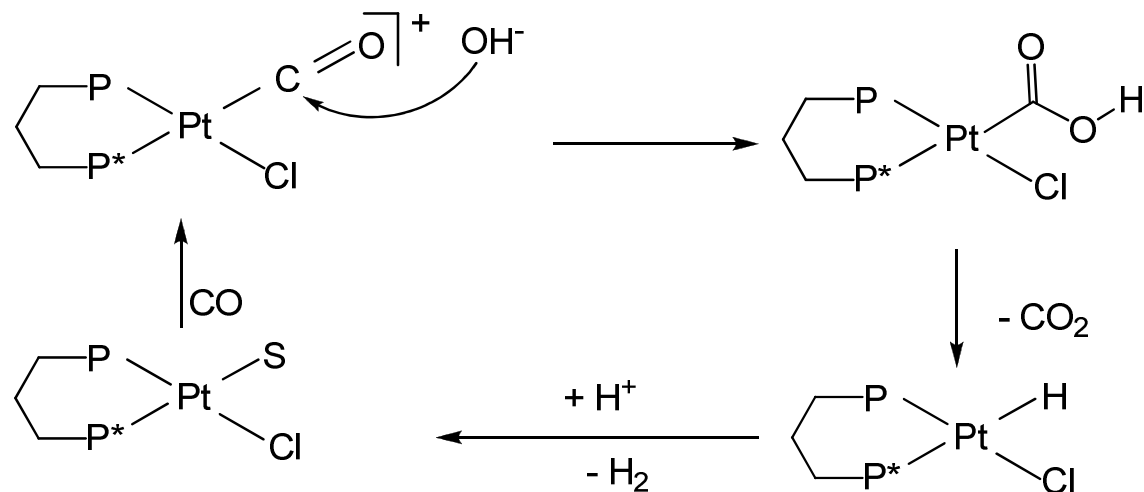
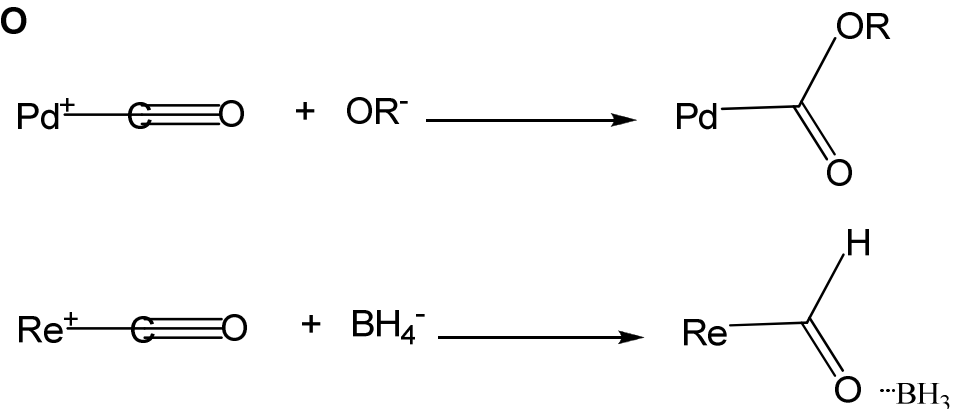
A szubsztrátum aktiválása nukleofil támadáshoz

- Alkének

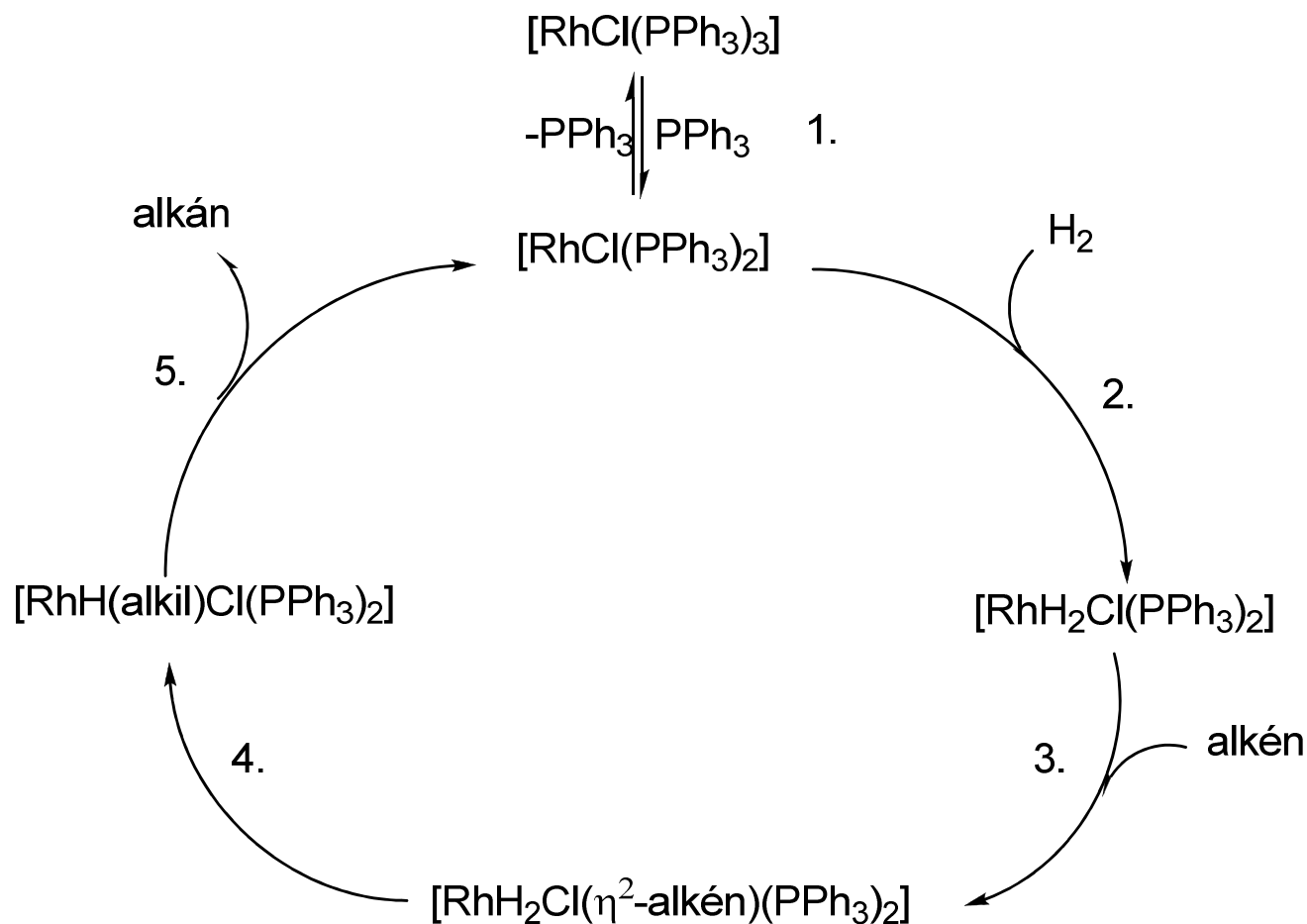

A szubsztrátum koordinálódása megváltoztatja annak elektroneloszlását: a fémion irányába történő elektronátadás révén a szubsztrátum egyes atomjai parciális pozitív töltésre tesznek szert. Ez elősegíti a nukleofil támadással végbemenő reakciókat.

- CO

Alkén hidrogénezés a Wilkinson-féle katalizátorral Wilkinson & Osborn, Coffey, 1965

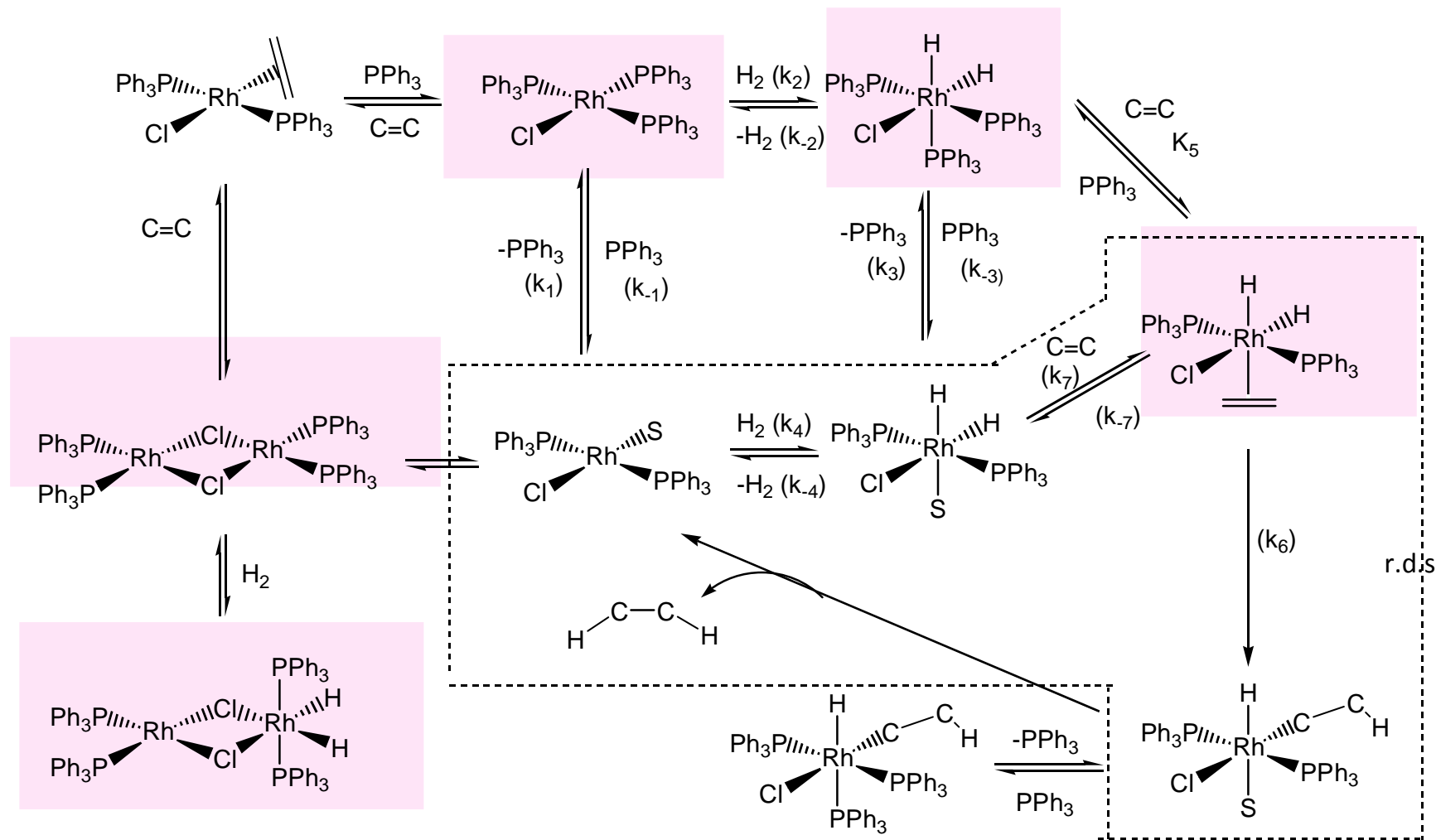
A Wilkinson-féle komplex az alkének hidrogénezésének kiváló katalizátora. A kevésbé szubsztituált kettős kötések gyorsabban hidrogénezi, mint a nagyobb mértékben szubsztituáltakat, így a terminális alkének gyorsabban reagálnak, mint az internálisak.

A mechanizmus lépései:

1. A katalitikusan aktív részecske kialakulása PPh_3 disszociációval (feleslegben adott PPh_3 a reakciósebességet csökkenti)
  2. A H_2 oxidatív addíciója
  3. A szubsztrátum (alkén) koordinálódása
  4. Belső átrendeződés alkil-komplexszé
  5. A termék (alkán) dekoordinálódása.
- Ezzel zárul a katalitikus ciklus.

A hidrogénezés olyan reakciómechanizmusát, melyben a H_2 aktiválás megelőzi a szubsztrátum koordinálódását hidrides mechanizmusnak (hidrid útnak) nevezzük. Ellenkező esetben a reakció az ún. telítetlen úton játszódik le.

A Wilkinson-féle katalizátorral végzett hidrogénezésekben számos olyan anyagfajta is kimutatták, melyek rendszerint nem befolyásolják a reakció sebességét, de bizonyos körülmények (pl. nagy katalizátor koncentráció) esetén fontosakká válnak.

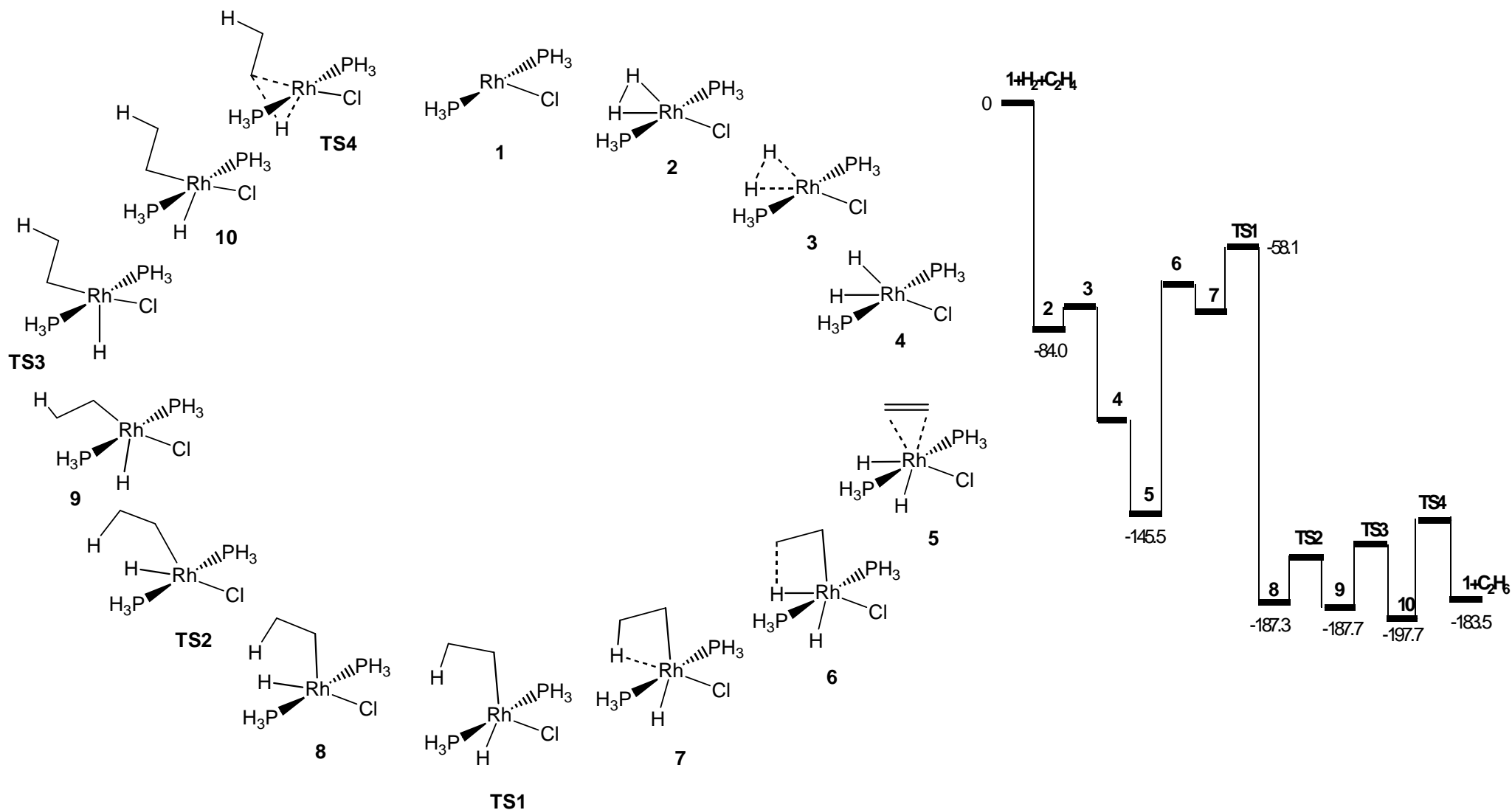

A reakciósebességi egyenlet ciklohexén hidrogénezésre:

$$\frac{[\text{Rh}]_{\text{tot}}}{v} = \frac{1}{k_6} + \frac{[\text{PPh}_3]}{K_5 k_6 [\text{ciklohexén}]} + \frac{[\text{PPh}_3]}{K_1 k_4 [\text{H}_2]}$$

Látens anyagfajta

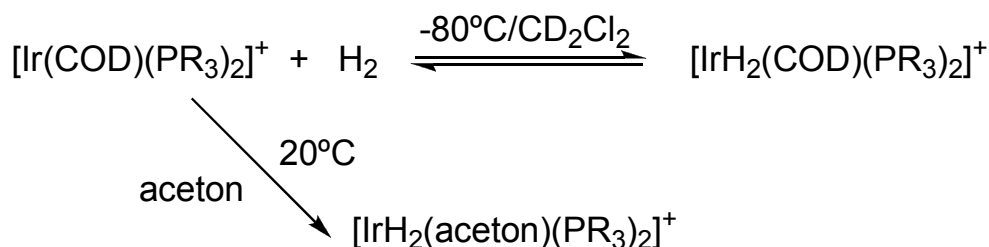
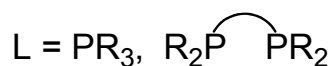
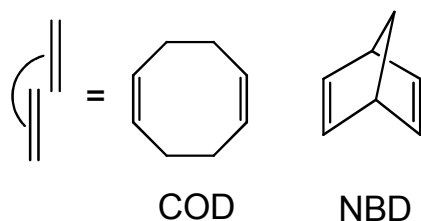
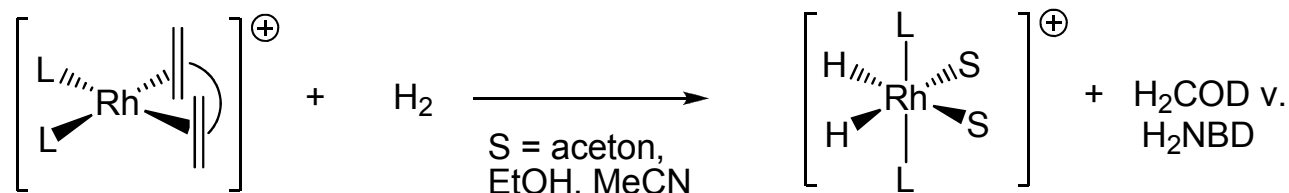
Alkének katalitikus hidrogénezésének energiaprofilja (Morokuma, 1988)

A molekulaorbitál (MO) elmélet alapján számított energiák a katalitikus ciklus egyes lépéseire és az átmeneti állapotokra (TS). A végállapot energiája -183,5 kJ/mol a kiindulási állapothoz képest. (A gyakorlatban használt foszfán ligandumokat egyszerűsítés céljából PH₃ ligandummal helyettesítették.

Figyelemre méltó, hogy az elemi lépések száma igen nagy, szemben az egyszerűsített reakciómechanizmusokkal.

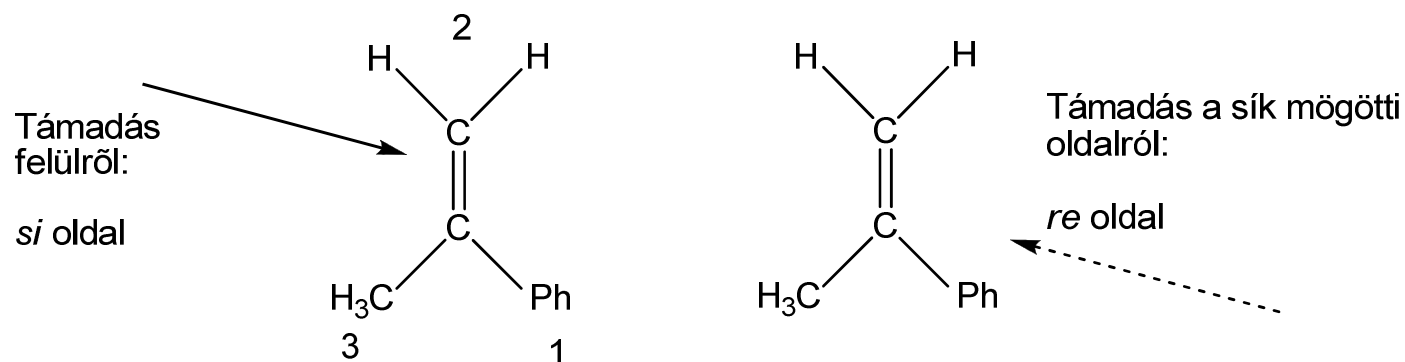
Kationos Rh(I)- és Ir(I)-komplexek szerepe a hidrogénezésben (Schrock, Osborne)

A dién ligandum (COD, NBD) meghidrogeneződik és eltávozik a koordinációs szférából. Helyére az oldószer molekulái (S) koordinálódnak. A katalitikus ciklusban ezeket könnyen helyettesíti a szubsztrátum és a hidrogén.

A bemutatott kationos Rh(I)- és Ir(I)-komplexek –királis ligandumokkal- gyakran szerepelnek enantioszelektív hidrogénezések katalizátoraként. Jellemző különbség ugyanezen fémionok semleges komplexeihez (pl. [RhCl(PR₃)₃]) képest, hogy a hidrogénezés az ún. *telítetlen úton* játszódik le, azaz a szubsztrátum koordinálódása megelőzi a H₂ koordinálódását (oxidatív addícióját).

Aszimmetrikus hidrogénezés I.

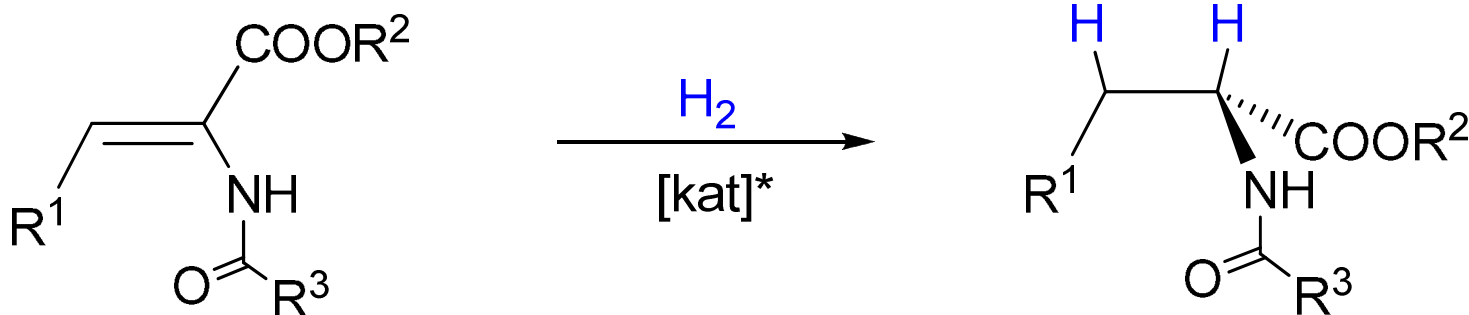
Egy diszubsztituált alkén *re* és *si* oldala

Az olyan molekulákat, melynek reakciójával (pl. hidrogénezésével) királis termékekhez jutunk *prokirális*nak nevezük. Ilyenek a megfelelően szubsztituált alkének, iminek, aszimmetrikus ketonok, stb. A termék kiralitását az dönti el, hogy a szubsztrátum melyik oldalával (*re* vagy *si*) koordinálódik a *királis* katalizátor fémionjához és hogy milyen módon történik a hidrogén átadása a hidrido-alkén köztitermék átrendeződése során.

Aszimmetrikus hidrogénezés II.

Az enantioszelektív homogén katalitikus hidrogénezés leggyakrabban vizsgált reakciója

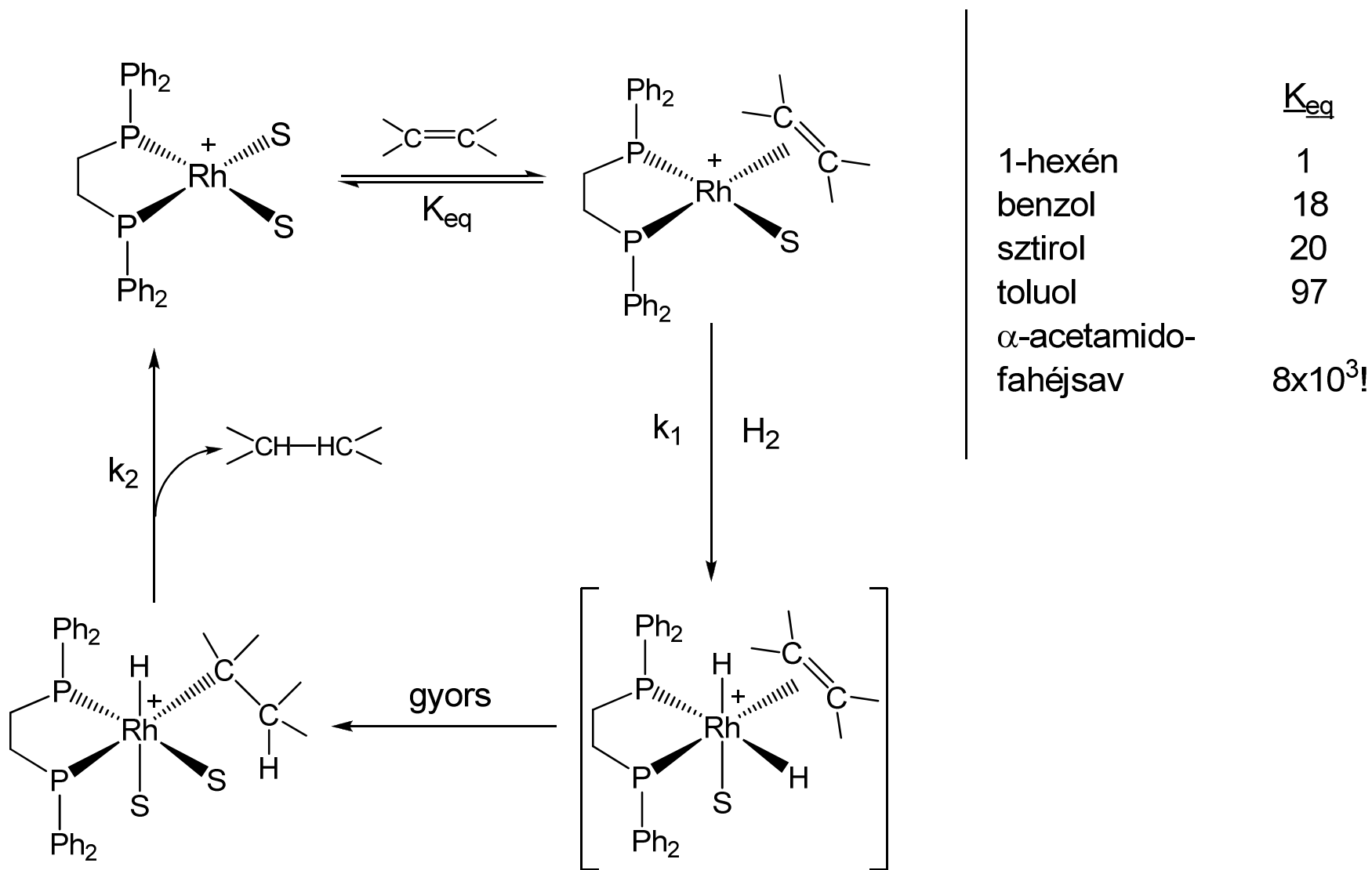

A homogén katalitikus enantioszelektív hidrogénezések vizsgálatában leggyakrabban N-acetil-dehidroaminosavakat (α -acetamidofahéjsav, α -acetamidoakrilsav, ill. észterei, stb.) használnak szubsztrátumként. Ennek oka, hogy a C=C kötés koordinációja mellett fontos szerepet játszik az enantioszelektivitás kialakulásában a N és az észter O koordinálódása is.

A királis katalizátor által létrehozott királis indukció mértékét az enantiomer-felesleggel (enantiomer excess, ee) jellemezzük:

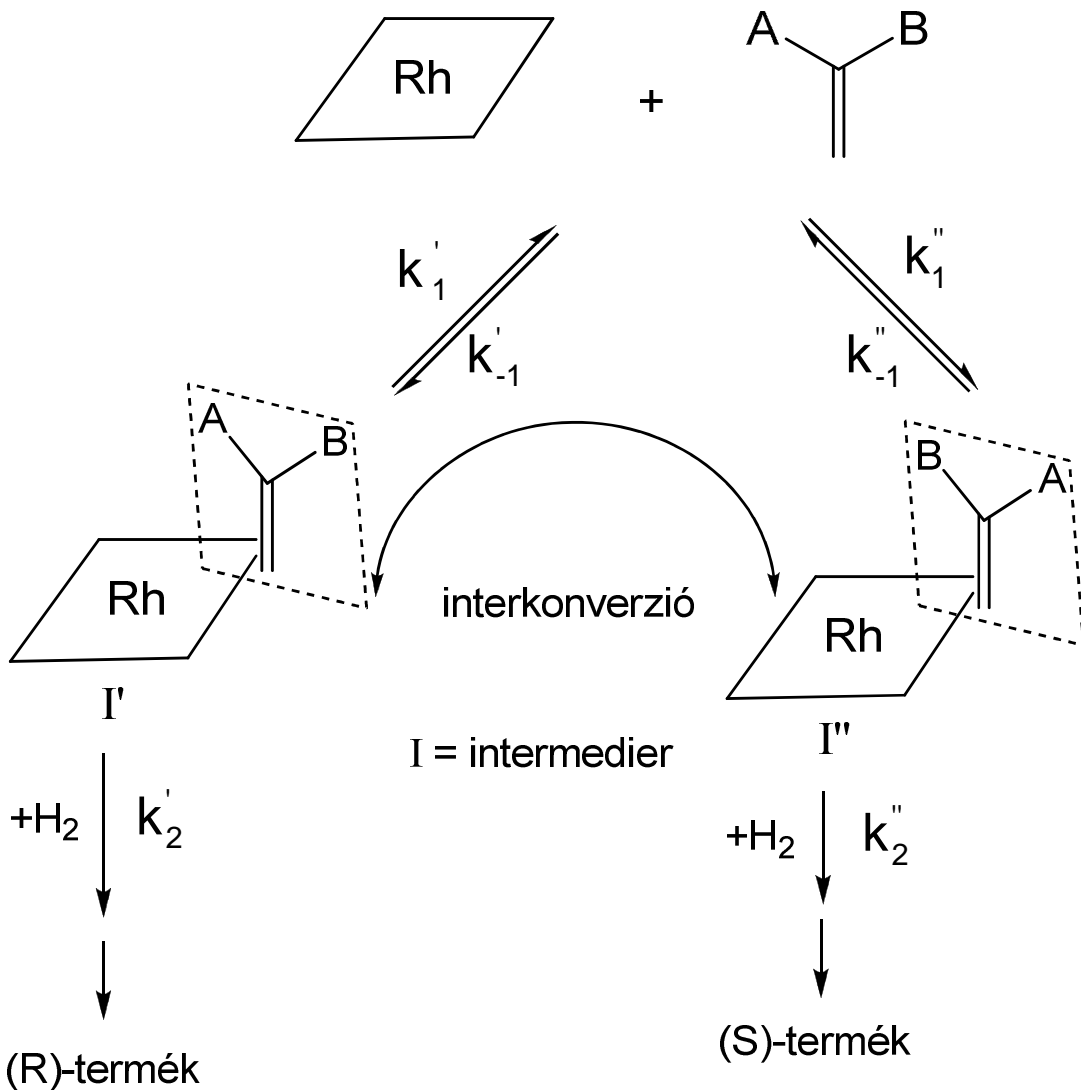
$$100 \frac{[S] - [R]}{[S] + [R]} = ee (\%)$$

Kationos Rh-komplexek és olefinekkel ill. arénekkel képzett komplexeik stabilitása

Figyelemre méltó az α -acetamidofahéjsav igen stabilis koordinálódása, amiben a $-C=C-$ kötés mellett szerepet játszanak a molekulában lévő O és N donor atomok.

Az enantioszelektivitás eredete

$$\frac{k'_1}{k'_{-1}} = K'$$

$$\frac{[\text{I}']}{[\text{I}'']} = \frac{K'}{K''}$$

$$\frac{k''_1}{k''_{-1}} = K''$$

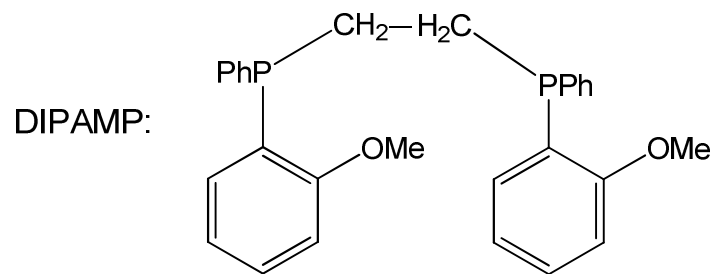
Halpern: Z- α - acetamido-fahéjsav-metilészter és $[\text{Rh}(\text{R,R-DIPAMP})]^+$

$$\frac{[\text{I}']}{[\text{I}'']} \approx 10, \text{ i.e. } K' \approx 10K''$$

Azonban: $k''_2 \approx 600k'_2$

$$r_R = k'_2 [\text{I}'] \text{ és } r_S = k''_2 [\text{I}'']$$

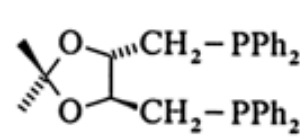
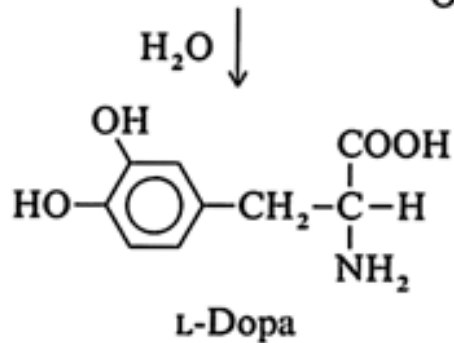
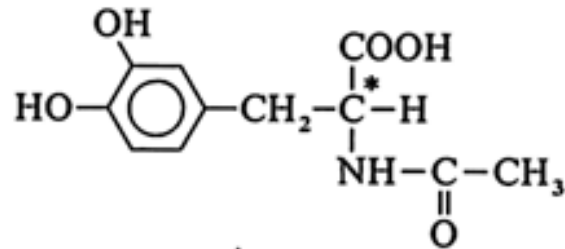
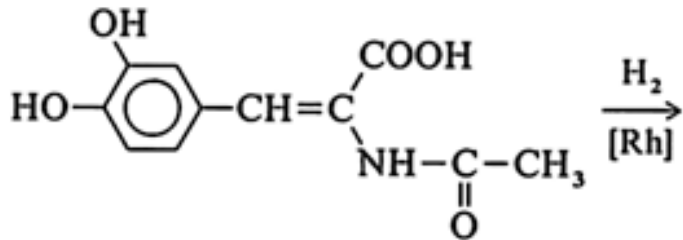
$$\frac{r_S}{r_R} = \frac{[\text{S}]}{[\text{R}]} \approx 60; \Rightarrow 100 \frac{[\text{S}] - [\text{R}]}{[\text{S}] + [\text{R}]} = 96\% \text{ e.e.}$$

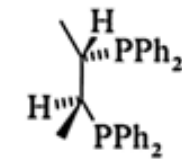
Ez az az érdekes eset, amikor a kisebb stabilitású, tehát kisebb koncentrációban jelen lévő köztitermék reaktivitása nagyobb, mint stabilisabb párjájé. Természetesen nem minden reakció esetén ez a helyzet.

A homogén katalízis néhány ipari alkalmazása

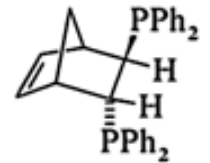
L-Dopa szintézis (Monsanto)

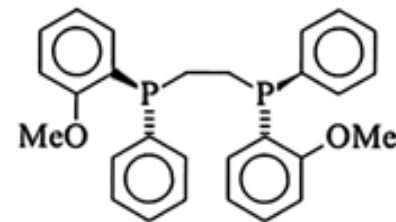
DIOP

CHIRAPHOS

NORPHOS

DIPAMP

Hatásos királis ligandumok

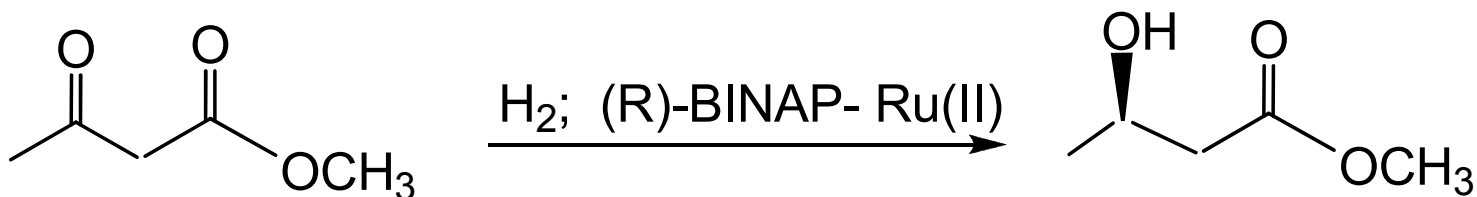
Az enantioszelektív homogén katalízis első ipari alkalmazása.

(R)-(-)-Metil-3-hidroxitbutanoát szintézise

A:

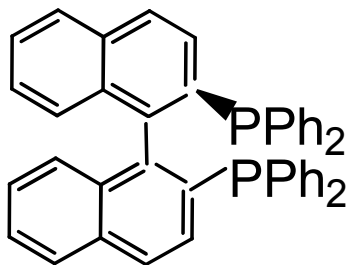
B:

hozam: 92 -96 %

e. e.: 97 -98 %

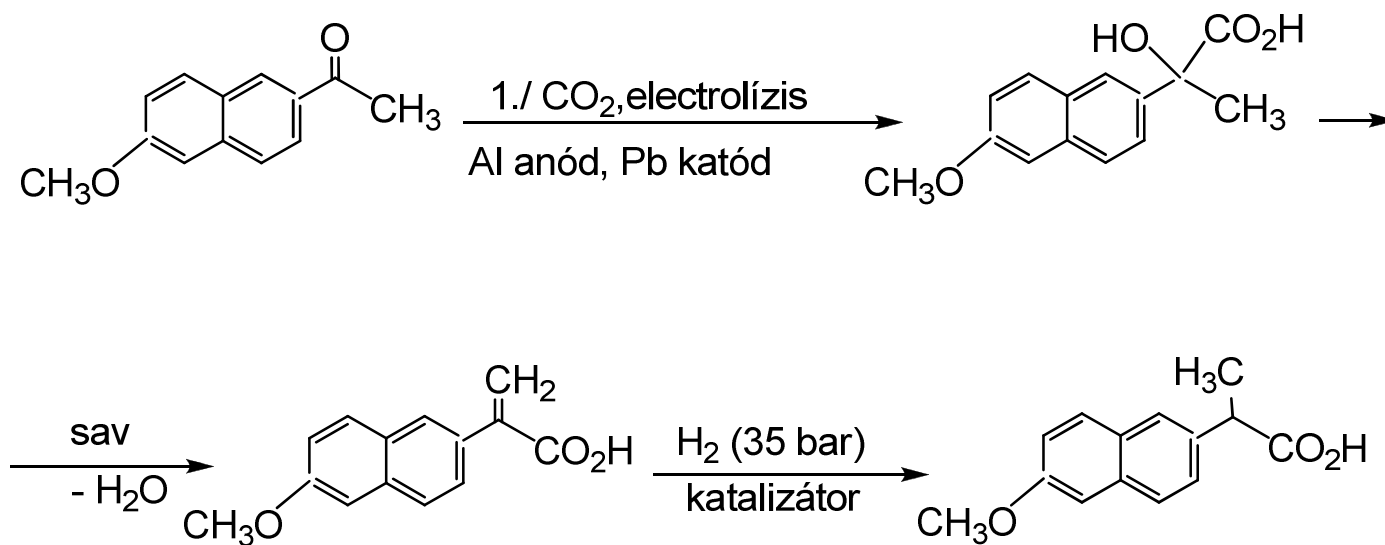
BINAP:

Noyori et al: Org. Synth., Vol. 71, p. 1 ,
Wiley, 1993

A Ru(II)-BINAP komplex ketonok enantioszelektív hidrogénezésének kiváló katalizátora.

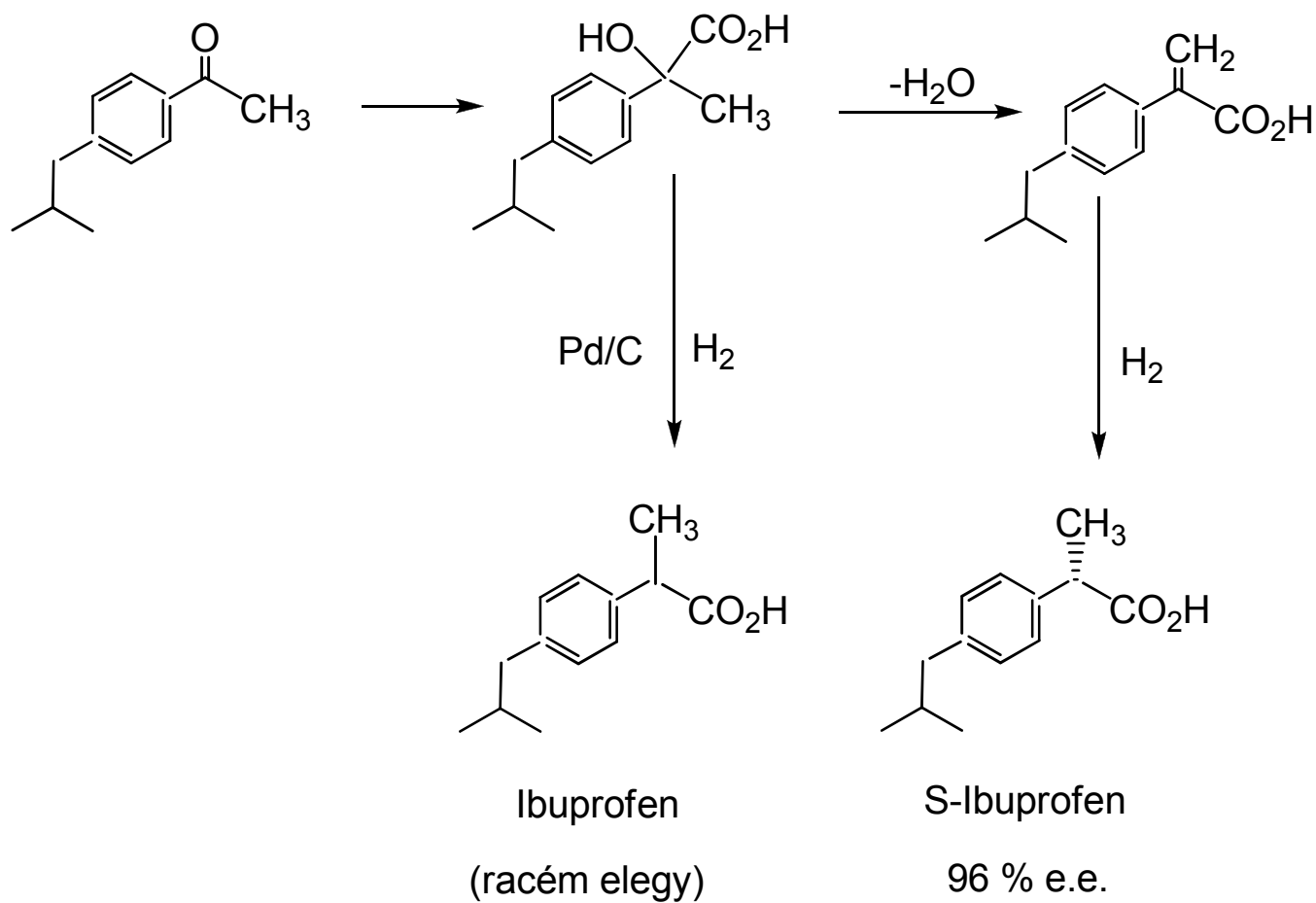
S-Naproxen szintézise (Monsanto)

Katalizátor: [Ru(S-BINAP)Cl₂]₂ + NEt₃

A Naproxen egyike a fontos, 2-arylpropionsav-típusú gyulladásgátló szereknek.

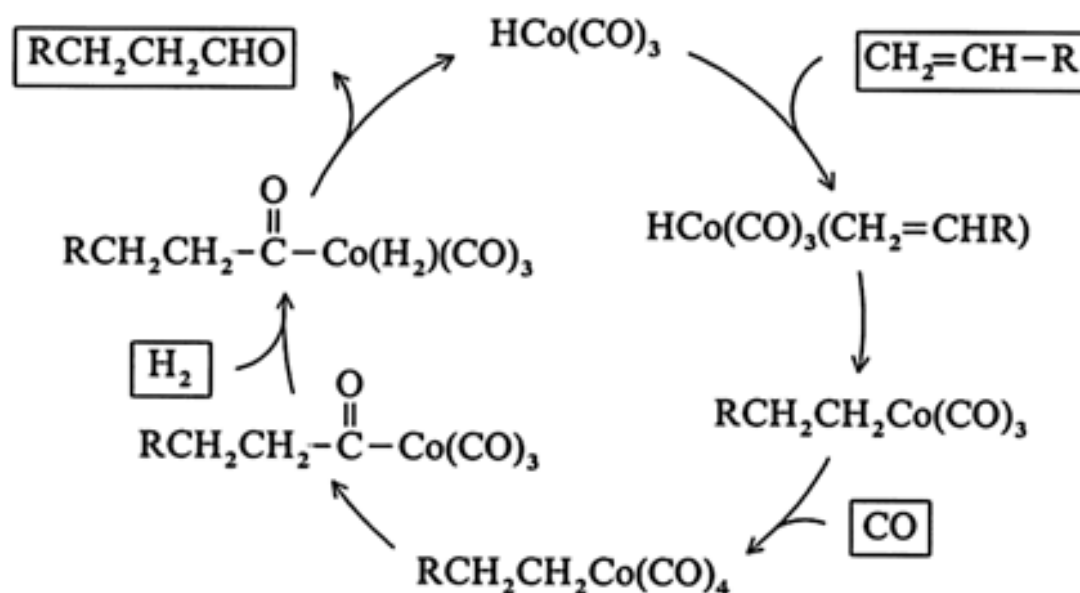
S-Ibuprofen szintézise

Az Ibuprofen is fontos 2-arylpropionsav-típusú gyulladásgátló szer. A reakciólépések ugyanazok, mint a Naproxén előállításánál.

Hidroformilezés (oxo-szintézis)

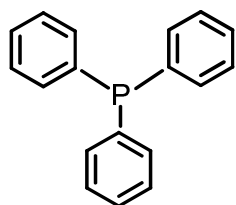

Oxo-szintézis: olefinekből szénmonoxiddal és hidrogénnel aldehidek, alkoholok, aminok, előállítás.

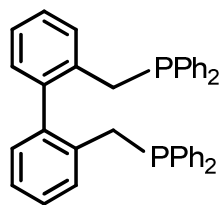
Katalizátorok:

- kobalt karbonil (150°C, 250 bar szintézisgáz);
- Foszfánokkal módosított Co-katalizátor;
- Vízoldható ródiumkomplex szulfonált trifenilfoszfán ligandummal : $[\text{Rh}(\text{OAc})_3]$ + *mtppts* (100°C, 15 bar).

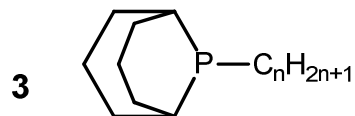
A homogén katalízisben (ezen belül a hidroformilezésben) gyakran alkalmazott foszfán- és foszfit-típusú ligandumok

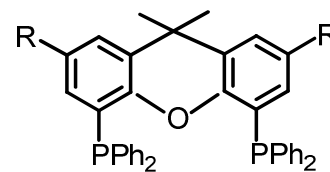
1 PPh₃

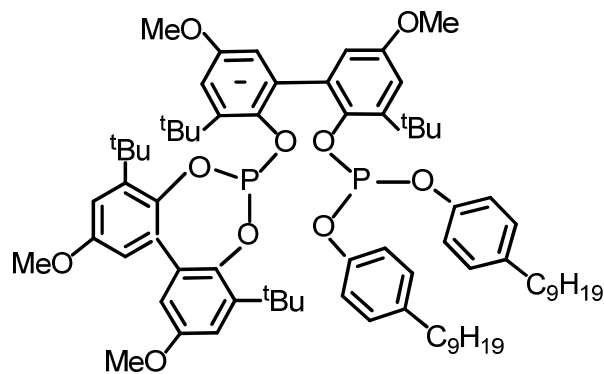
2 BISBI

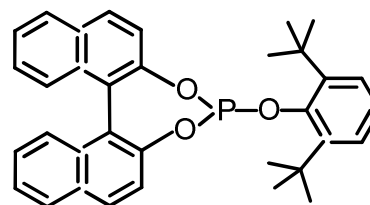
3 9-alkil-9-foszfabiciklo[3.3.1]nonán

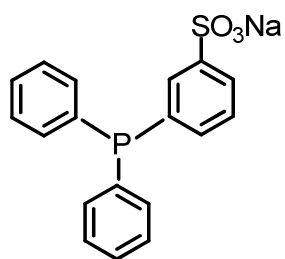
4 XANTPHOS

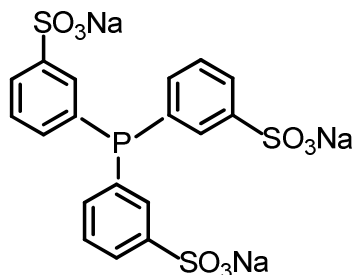
5

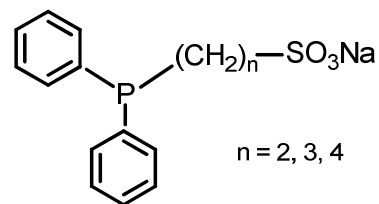
6

7 mtpms

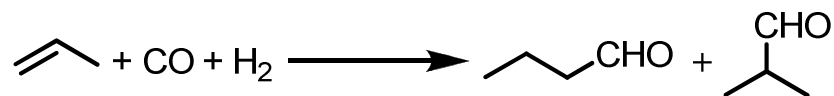
8 mtppts

n = 2, 3, 4

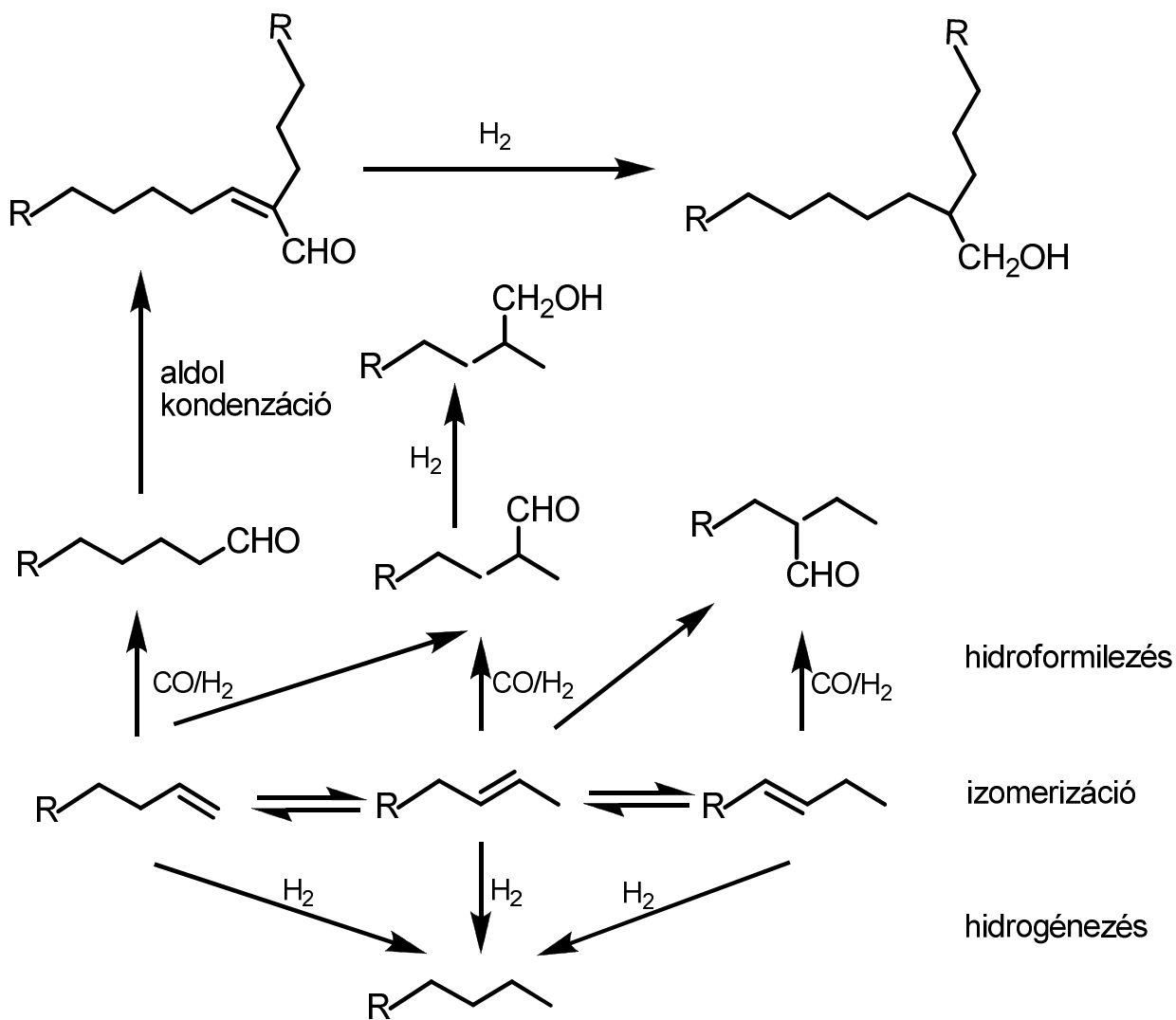
9

Hidroformilezés

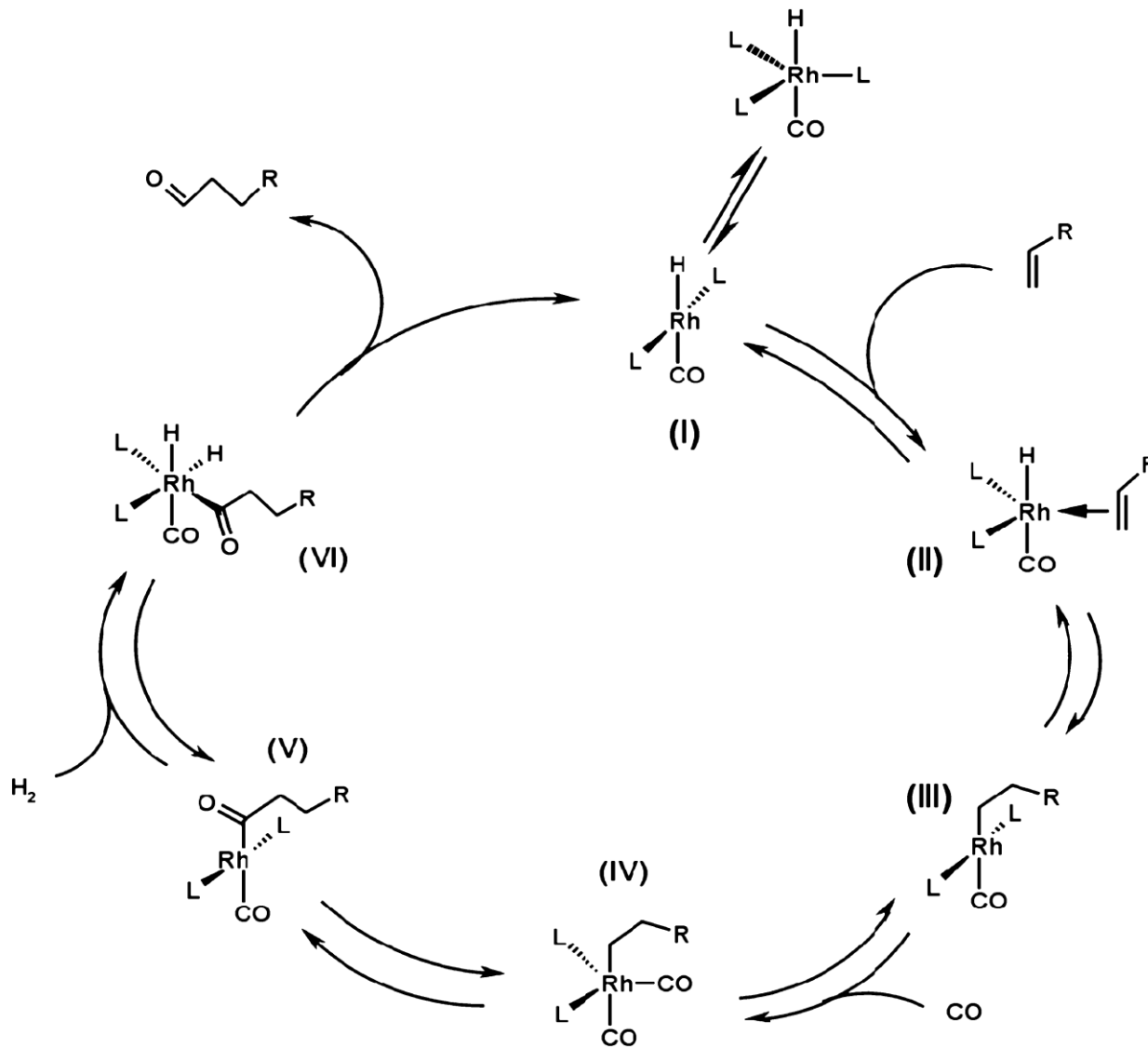
A hidroformilezés körülményei között sokféle reakció lejátszódhat.

Vízben oldott $[\text{RhCl}(\text{mtppts})_3]$ katalizátorral (mtppts = triszulfonált trifenilfoszfán) a C_4 termékek aránya nagyobb, mint 99%, ezen belül a C_4 aldehideké 99%, ezen belül a *n*-butanál arány nagyobb, mint 95%!

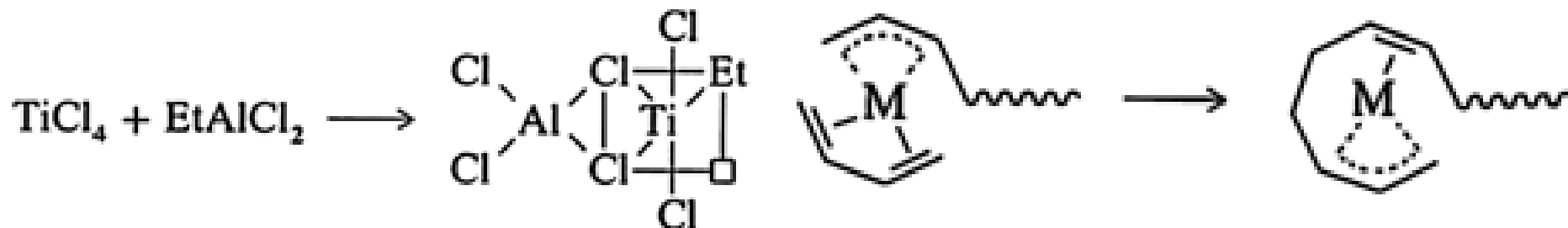
A lehetséges reakciók nagy számát tekintve ez a homogén katalízis valóságos csodája!

Alkének hidroformilezésének egyszerűsített mechanizmusa (Heck és Breslow)

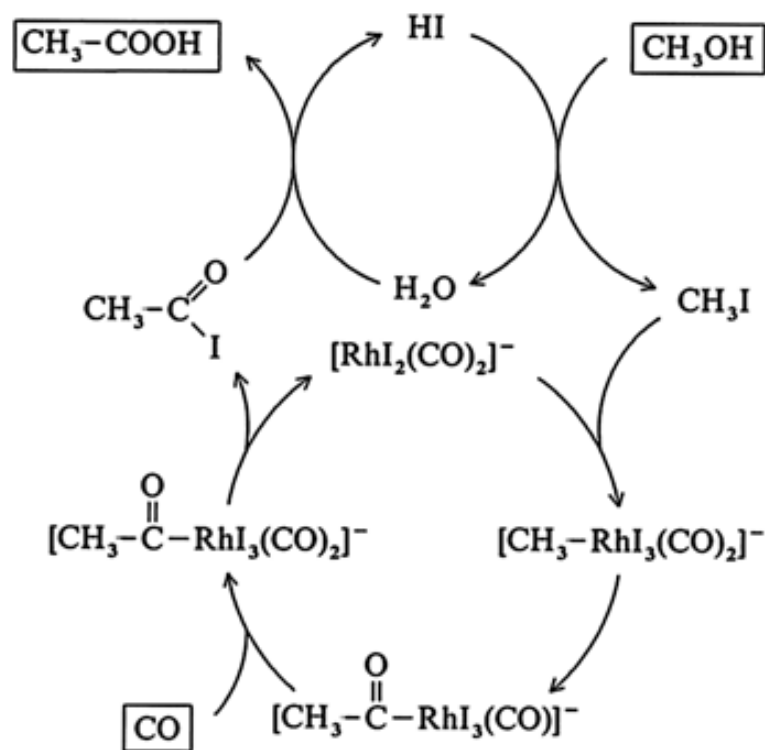

A katalizátor prekurzorból ligandum (foszfán) disszociációval alakul ki a koordinatíven telítetlen, katalitikusan aktív részecske (I). Az alkén koordinálódása révén létrejön az *alkén-komplex* (II), ami belső átrendeződés (hidrid-vándorlás) útján *alkil-komplex*sé (III) alakul. Az így üresen maradó koordinációs helyre egy CO ligandum (reaktáns) lép be, majd (IV) alkil-vándorlás útján *acil-komplexet* (V) ad. Az acil-komplex és H₂ reakciója egy dihidrido-acilkomplexet (VI) eredményez, melyből redukív eliminációval távozik a termék aldehid és visszkapjuk a katalitikusan aktív részecskét (I).

Etilén és propilén Ziegler-Natta féle polimerizációja.
 Katalizátor: TiCl_4 és alumíniumalkil elegye (70°C , 5 bar).

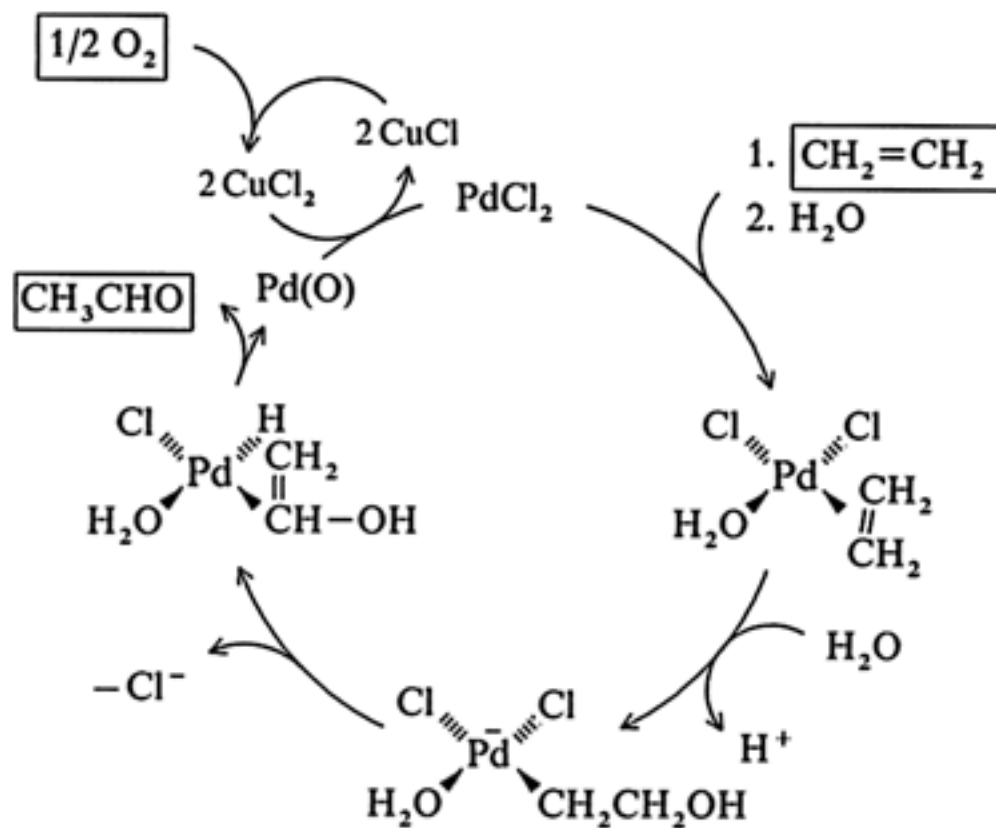

Metanol karbonilezése ecetsavvá.
 Katalizátorok: $[\text{Rh}(\text{CO})_2\text{Cl}]_2 + \text{CH}_3\text{I}$,
 ill. a Cativa eljárásban analóg Ir -
 komplex (175°C , 15 bar).

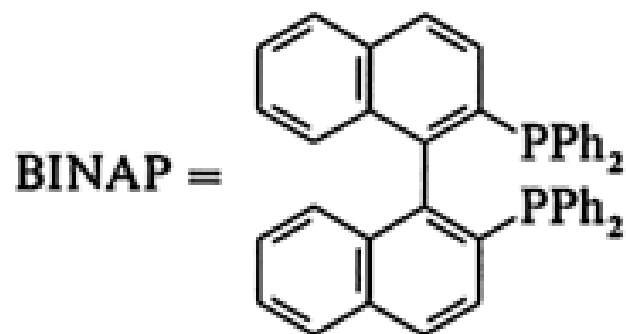
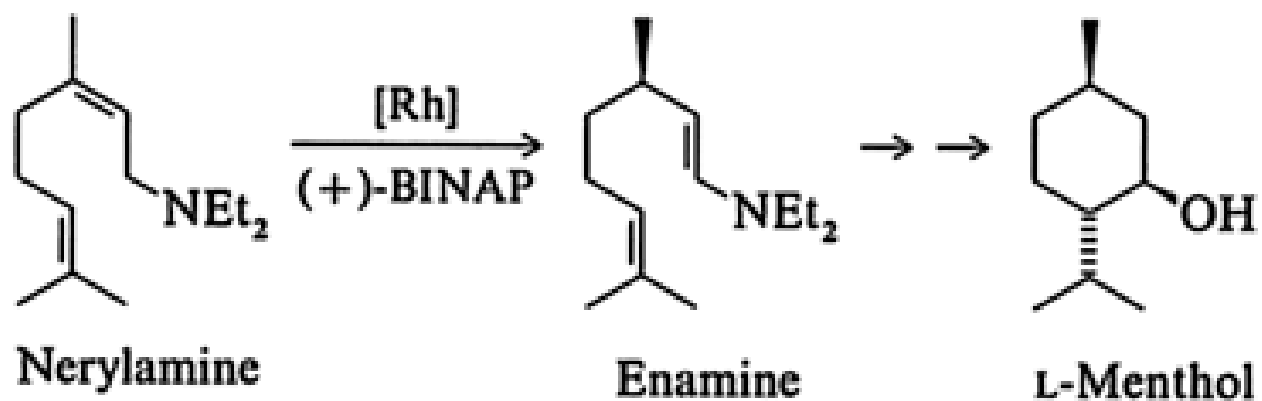
Nagy volumenű ipari eljárás az etilén oligomerizációja $\text{C}_6\text{-C}_{20}$ α -olefinekké (SHOP eljárás).
 Katalizátor: Ni-alkilfoszfán komplexek ($80\text{-}130^\circ\text{C}$, 100 bar C_2H_4 nyomás).

Wacker-szintézis

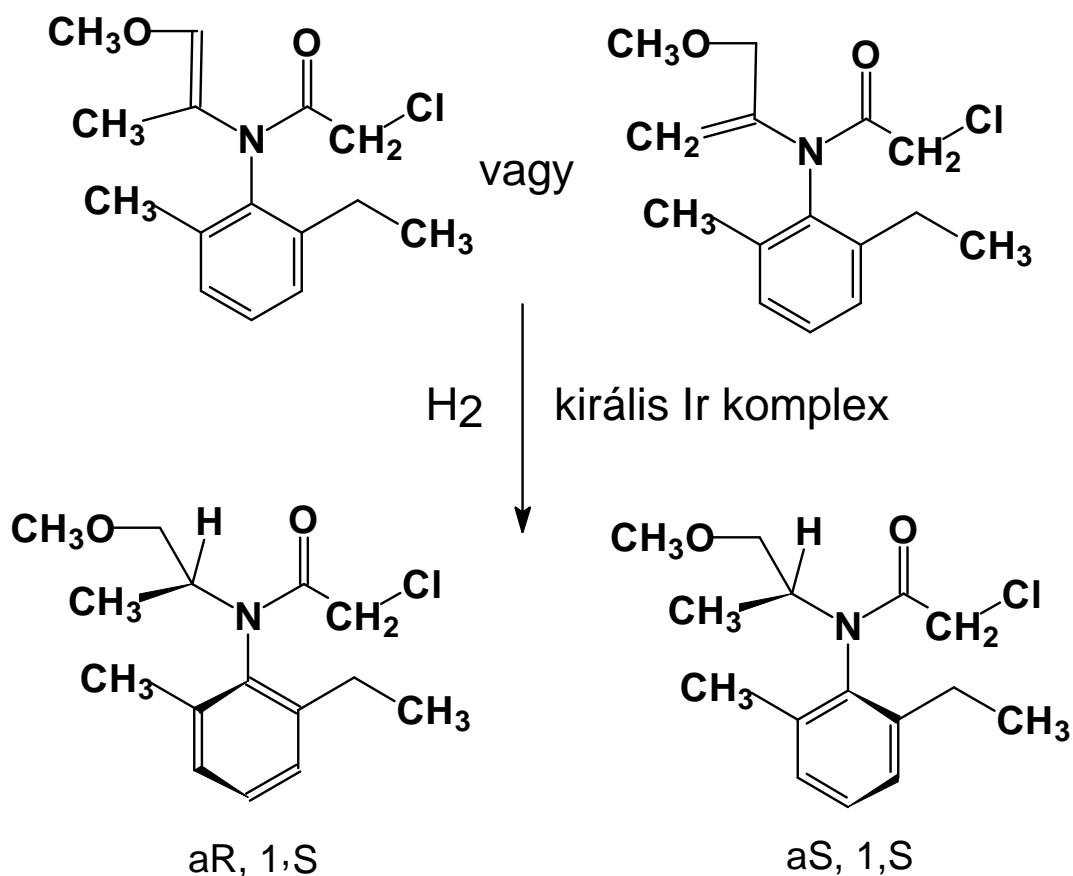
Wacker szintézis: etilénből acetaldehyd, katalizátor: $\text{PdCl}_2 + \text{CuCl}_2$ (110°C , 5 bar).

Aszimmetrikus mentol szintézis

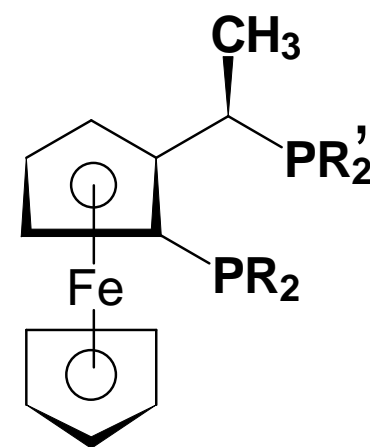

Az eljárás kulcslépése a nerilamin enantioszelektív katalitikus izomerizálása a megfelelő enaminná.

Metolachlor előállítása enantioszelektív hidrogénezéssel (Novartis)

**Metolachlor
aktív enantiomerek**

Ir komplex királis ligandum:

A Metolachlor széles körben alkalmazott növényvédőszer.

Összefoglalás

Ebben az összeállításban az átmenetifémek komplexeivel katalizált, szintetikus szempontból fontos reakciók mechanizmusát tárgyaltuk.

A homogén katalízis más nagy területei (sav-bázis katalízis, enzimkatalízis) a tárgy más részeiben kerülnek ismertetésre.

A legfontosabb tanulság az, hogy gazdaságos és környezetbarát katalitikus szintézisek tervezéséhez fel kell derítenünk a katalizált folyamat reakciómechanizmusát. Csakis ennek ismeretében válik lehetővé a ligandumok és katalizátor molekula racionális tervezése a megvalósítani kívánt reakcióhoz.